

"בכור קרייה רחמנא"

פתיחה

בפרשת כי תצא, בציווי על מצוות ייבום, נאמר:

והיה הבכור אשר תלד, יקום על שם אחיו המת, ולא ימחה שמו מישראל (דברים כ"ה, ו).

בבואם ללמוד את הלכות ייבום מפסוק זה, התייחסו רז"ל (ספרי רפט, יבמות כד ע"א ובאופן חלקי בירושלמי, יבמות פ"ב ה"י) לארבעה גורמים המופיעים בו: הדגש על הבכור, הניסוח "אשר תלד", קימתו על שם האח המת, ואי מחיית השם. במבט ראשון, נראה ששני המרכיבים הראשונים מגדירים את נושא הפסוק: בנם הבכור של היבם והיבמה; ושני האחרונים קובעים את היותו ממשיך של האח המת - אם בכך שיקרא בשמו (כמו ההוא אמינא שהגמרא ביבמות והספרי¹ דוחים), או שיירש את נחלתו (בגזירה שווה לבני יוסף, בהם נאמר: "על שם אחיהם יקראו בנחלתם"²). אך נראה שרז"ל דחו הבנה זו.³

המשנה ביבמות כד ע"א ושם לט ע"א קובעת: "מצווה בגדול ליבם", והמקורות שהובאו לעיל מבססים קביעה זו על לשון הפסוק: "והיה הבכור" בווריאציות שונות: הירושלמי מבסס זאת על קושי צדדי בהבנת המינוח "בכור" - שהרי גם אם היו ליבמה בנים קודם לכן ומתו, מצוות ייבום חלה, אך הבן שיוולד לאחר הייבום לא יהיה בכור. הספרי מבסס זאת על המשך הפסוק: "יקום על שם אחיו" שנושאו הוא היבם. הגמרא דידן ביבמות כד ע"א נוקטת באותו מהלך - אם כי שם מובאים דברי רבא, המגדיר זאת כחריג היחיד בתורה, בו מקרא יצא מידי פשוטו לחלוטין. ברור שרבא מבין שזה קושי צדדי, ולא ההבנה הנכונה בפסוק.

הרמב"ם בפירוש המשניות (יבמות פ"ב מ"ח, וכן בהל' ייבום וחליצה פ"ב ה"ו) מסיק מדברי רבא שלמסקנה, יש לשכתב את הפסוק, ולקרוא "הבכור אשר ילדה אם המת", אם

1 הדחייה שם נראית טכנית גרידא, הנובעת מכך שהניסוח אינו מתאים לא לציווי ליבם, ולא לבית דין (אם כי הראב"ע בפירושו לתורה אינו חש כלל בבעייתיות שבכך, ומפרש "על שם" - "בשם"). הרמב"ן (בפירושו לפסוק) הביא לדחייה זו ראייה - שהרי בועז ייבם את רות, ובנם נקרא עובד ולא מחלון. (אמנם ברות רבה ב, ה משמע שאין זו ראייה חותכת, עיי"ש).

2 בראשית מ"ח, ו.

3 ניתן היה אף להרחיק לכת: לדרוש "הבכור" - מכלל דאיכא אחר, ולהוכיח מכאן היתר ביאה שניה לאחר הייבום. היתר זה לומדת הגמרא ביבמות לט ע"א מלשון "ולקחה", והתוספות ביבמות ח ע"ב ד"ה "מלמד" מקשים על דיוק זה, אך מצדיקים את הדין מסברא.

כי קריאה כזו מוחקת את האפשרות ללמוד מהפסוק את מיעוט איילונית מייבום, לימוד שהוא עצמו הביא בהלכה שם⁴ הרמב"ן בפירושו לפסוק מגיע למסקנה אחרת, שהלימוד מהפסוק הוא בסה"כ אסמכתא: דברי רבא בעניין עקירת הפסוק מפשרטו התייחסו רק לכך שאין צורך לקרוא לוולד על שם האח המת,⁵ והפשט החדש של הפסוק הוא הבטחה - שבכור זה יזכה להמשיך את האח המת. מדברים אלה עולה שלשיטת הרמב"ם "מצווה בגדול" הוא דין דאורייתא; ולרמב"ן - דין דרבנן.

בהמשך הסוגיה ביבמות כד ע"א, הגמרא דנה באפשרות שבמקרה שאין בכור, תהיה מצווה בגדול האחים (אפשר שלאחר שקיבלנו את דברי רבא שהפסוק נעקר מפשרטו לגמרי, נעקר הפשט גם בזה⁶). לאחר שהגמרא מסיקה שאין כל הבדל בדינים בין בכור לסתם גדול (לדעת הרמב"ם⁷ - גדול האחים ממש, ורק הוא; לרש"י⁸, וכן דעת רוב הראשונים - הבא בתור בסדר הגילאים), היא חותמת:

ואלא בכור דקרייה רחמנא, למאי הלכתא? - לגריעותא. מה בכור אינו נוטל בראוי כבמוחזק, אף האי אינו נוטל בראוי כבמוחזק.

דש"י פירש:

חלק בכורה בנחלה הראויה לבוא להם לאחר מיתת אביהן, אלא במה שמוחזק ביד אביהן ביום מותו, דכתיב: 'בכל אשר ימצא לו'⁹ - אף יבם הנוטל פי שנים בנכסי אביו, חלקו וחלק אחיו שמת, אינו נוטל בראוי כבמוחזק (ד"ה "בכור אינו נוטל").

כוונתו בפשוטות¹⁰ שבמקרה והאח מת בחיי אביו, לאחר שימות האב - יבוא היבם ליטול

4 מבין ארבעת הגורמים הנזכרים בפסוק (כפי שפורטו בפיסקה הראשונה), חז"ל עקרו רק שניים מפשרטו: את זיהוי הבכור, ואת אופי התקומה על שם האח המת. משני הגורמים האחרים, נלמדו מיעוטים נקודתיים: מ"אשר תלד" למדו למעט איילונית, שאינה כשירה ללדת; ומ"ולא ימחה שמר" למדו שאם האח המת היה סריס, אלמנתו פטורה מייבום - כיוון ששמו של סריס מחוייב בכור בחייו. דינים אלה נזכרים הן בספרי והן ביבמות כד ע"א, ואת שניהם פסק הרמב"ם להלכה. אמנם, הרמב"ן עה"ת מפרש שגם מיעוטים אלה הם אסמכתאות.

5 כרש"י בגמרא שם, ד"ה "ואפיקתיה לגמרי".

6 כאן אפשר שאין צורך בעקירת הפסוק מפשרטו ממש, כי הר"ד מוכיח שמצינו שגדול הבית נקרא בכור, מהפסוק "אף אני בכור אתנהו" (תהילים פ"ט, כח). ומקור דבריו מדברי המכילתא דרשב"י (הובאו ברש"י בשמות י"ב, ל), שלמד מכאן שבמכת בכורות, גם בבית שלא היה בו שום בכור - נהרג גדול הבית.

7 הל' ייבום וחליצה פ"ב ה"ב.

8 בד"ה "הולכין אצל".

9 דברים כ"א, יז.

10 אמנם 'ערוך השולחן' (אבה"ע סי' קסג ס"ה) הבין שגם רש"י לא העלה אפשרות זו על דעתו, וכל כוונתו הייתה לדין מלווה שיובא להלן, אך דעתו דעת יחיד.

ב' חלקים, ובכל זאת - אינו נוטל בראוי, וכן פסק הר"י.¹¹

אך ר"ח (הובאו דבריו ברשב"א ביבמות כד ע"ב ד"ה "הא דאמרינן") כתב שבמקרה זה, בו מת האח בחיי אביו - כל הנכסים שעתידים ליפול לו כחלקו מירושת האב, נחשבים ראויים; ולפיכך אין היבם נוטל בהם פי שנים, אלא רק זוכה בנכסים המוחזקים לאח בשעת מיתתו. וכן הביא הרמב"ן בשם בה"ג,¹² וכן פסקו הטור והשולחן ערוך באבה"ע סי' קסג סע' א. ה'מגיד משנה' (הל' נחלות פ"ג ה"ז) הביין שדעת הרמב"ם כבה"ג ור"ח, וכן הבינו רוב האחרונים; המאירי¹³ פירש שדעתו כרש"י.

האחרונים הקלאסיים על המסכת, כמעט ולא עסקו במחלוקת זו. יוצאים מן הכלל הר"א קוטלר (נדפס בספר 'משנת רבי אהרן' על מסכת יבמות), והרא"ם שך ז"ל (ב'אבי עזרי' מהדר"ג הל' נחלות פ"ג ה"ז). המיטב שבדברים שיובאו להלן לקוח מדבריהם.

קודם שנכנס לעובי הקורה בהבנת שיטות הראשונים, מן הראוי שנסקור בקצרה את דיני ירושת בכור - ובפרט את דין "אינו נוטל בראוי כבמוחזק".

א. ירושת בכור

פרשת הנחלות

בבואנו ללמוד את דין ירושה, נוכל לזהות כבר בפסוקים נימות שונות. המקור המרכזי בתורה לדיני ירושה הוא בפרשת בנות צלפחד (במדבר כ"ז, ו-יא), בה משה מצווה את בני ישראל כיצד לנהל את סדר הנחלות - על פניו, ללא השארת שום מקום לשיקול דעת מצד המוריש. התורה אף מדגישה: "והיתה לבני ישראל לחקת משפט" - ומזה מדייקת הגמרא (ב"ב קיג ע"ב) - "אורעה כל הפרשה כולה להיות דין". הרשב"ם (ד"ה "אורעה") פירש שהגמרא למדה מהפסוק שחלוקת נחלות היא פעולה משפטית הצריכה גושפנקה של בית דין, בניגוד לחלוקת שותפות; הר"י בתוספות (ד"ה "אורעה") הסיק מכאן שמדובר בדין בעל כרחם של היורשים, שאינם יכולים אף לדרוש בית דין אחר; הרמב"ם בשני מקומות הרחיק לכת אף יותר, ולמד מהפסוק שאין תנאי מועיל בירושה.

הרמב"ם כתב כך בהל' אישות פי"ב ה"ט בעניין ירושת הבעל, שאינו יכול להתנות על ירושה הבאה מאשתו.¹⁴ הראב"ד שם השיג עליו שאין בכך צורך, כי בלאו הכי אין אדם

11 הובאו דבריו בתשובת מהר"ם שפד, והועתקה בתשובות מימוניות, ספר קניין נא, ובמרדכי ב"ב תקעו.

12 בהלכות נחלות; אך בהלכות ייבום משמע בה"ג אחרת, וראה להלן.

13 בסוגיין, ד"ה "זה שכתבנו". הרמב"ם מכונה בלשונו: "גדולי המחברים".

14 אמנם לדעתו, ירושה זו היא רק מדברי סופרים, אך חכמים "עשו חיזוק לדבריהם כשל תורה" (לשונו שם).

מתנה על דבר שלא בא לעולם, שהרי אינו יכול להקנותו. דין זה מקורו בגמרא בב"ב מט ע"א שם מוכח שבתקופת ארוסין יכול הבעל להתנות, דבר המהווה קושיה על הראב"ד! אפשר שיש לחלק על פי שיטת הרשב"א (ד"ה "אמרי") והר"ן (ד"ה "אמרי")¹⁵ שהבעל יכול להתנות על עצם הזכות לירושה שלא תיפול לידו - אך לא על גוף הירושה, אחרי שקיבל את הזכות (וכך תירץ ה'לחם משנה' את דבריו). לכאורה זה מתאים יותר לשיטת הרמב"ם שמדובר בגזירת הכתוב ייחודית לדין ירושה, אך הראב"ד מדבר על הקנאה - וצריך לומר שלדעתו לבעל יש כבר בעלות כלשהי בירושה, אלא שעדיין אינה בידו.

מכל מקום, הרמב"ם מביא לימוד זה גם בהל' נחלות פ"ו ה"א, ושם ברור שאפילו המוריש, שהנכסים כעת ברשותו, אינו יכול להתנות. 'ספר החינוך' (מצווה ת) דייק מדבריו שכל המצווה מוטלת דווקא על בית דין, ולפיכך המוריש אינו צד בתהליך, ואינו יכול להתנות; גם לר"י, ואפילו לרשב"ם - בית דין מקבל מעמד של אחראי על תהליך הירושה (אם כי אפשר שרק כממשיכו של המוריש); לראב"ד - אולי אין כאן מעמד של בית דין, אלא שהירושה כבר מוחזקת ליורשים, ורק עוד לא באה לעולם.

דברי הראשונים לעיל מתייחסים דווקא לחלוקת רכוש,¹⁶ אך גם דברים אחרים, הקשורים למעמד אישי, עוברים בירושה. הרמב"ם¹⁷ פוסק שכל השררות והמנויים בישראל עוברים בירושה, אם הבן ממלא מקום אבותיו בחכמה וביראה. ההדגשה על מילוי מקום אבותיו מעלה גורם נוסף - העיקרון שהבן קם תחת אביו.

עיקרון זה הוא המנחה את הדיון בב"ב קח ע"ב בעניין סדר הנחלות בין אבי המת, בנו ואחיו. האח קם תחת אחיו לייבום,¹⁸ והבן קם תחת אביו ליעוד אמה עבריה ולגאולת שדה אחוזה, והתוספות (ד"ה "שכן") מוסיפים שגם לרשת את עבדו העברי של האב. בכל הדינים האלה מדובר על מעמד הלכתי. החורג מעבר לבעלות ממונית גרידא, שבה הירוש ממשיך את המוריש - ומשם הגמרא מוכיחה שהבן הוא הירוש את אביו בנחלה. הראב"ד (הובאו דבריו ברשב"א שם ד"ה "ומה ראית") ורבינו יונה (ד"ה "ומהדרינן") הבינו שהדין שם מצטמצם לקביעת מי כלול בדין "הקרוב - קרוב קודם",¹⁹ אך הר"ן (ד"ה "ת"ל הקרוב") מפרש שמי שקם תחת המת בעלמא יקום תחתיו גם לנחלה. לשיטה האחרונה - ברור שגם נחלה היא מדין המשכיות.²⁰

15 שפירשו כך גם בכתובות פג ע"א

16 שאפשר שדווקא בה יש מעמד לבית דין, כי יש בה גם צורך נוסף - לשמור על נחלת המטות (כפי שמוכח במדבר ל"ו, ז). אמנם בב"ב קכ ע"א מדגישה הגמרא שדין זה נהג רק בעת חלוקת הארץ.

17 הל' מלכים פ"א ה"ז; וההגה"מ שם מביא לכך שלל מקורות ממדרשי הלכה.

18 אפשר שמכאן מקור לדברי הרמב"ם שזנכרו לעיל בעניין קריאת הפסוקים בפרשת ייבום.

19 שהגמרא שם מזכירה כגורם המכריע את סדר הנחלות.

20 זו גם הדרך הפשוטה ביותר להבין את דין ירושת הבעל למאן דאמר שהיא מדאורייתא, ונלמדת מהכתוב "שארר" - כשיטת התוספות בב"ב קיא ע"ב ד"ה "הוא", וקיא ע"א ד"ה "מתה".

מעמדו של המוריש

ראיית הירושה כמין המשכיות מחד, וצמצום גזירת הכתוב של "חקת משפט" (אם כרשב"ם ואם כר"י) מאידך, מאפשרות לנו לבחון מחדש את מעמדו של המוריש בתהליך הירושה, ואולי אף לראותו כממלא תפקיד פעיל. ואמנם, כך משמע בפרשת ירושת בכור:

והיה ביום הנחילו את בניו את אשר יהיה לו, לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכר. כי את הבכר בן השנואה יכיר לחת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו, כי הוא ראשית אנו, לו משפט הבכרה (דברים כ"א, טז-יז).

על פי המתואר בפרשה זו, המוריש הוא השולט בתהליך ומכוונו. הוא המנחיל את בניו, והוא שצריך להכיר את הבכור ולתת לו פי שנים, אם כי בדין ספציפי זה אין לו בחירה והתורה היא שמחליטה עבורו. זה המקור לדינו של ר' יוחנן בן ברוקה במשנה בב"ב קל ע"א, שאדם יכול שלא לחלק את נכסיו בשווה בין הירשים, ובלבד שלא יצרף אליהם את מי שאינו ראוי ליורשו כלל. הגמרא שם מביאה מחלוקת אמוראים מניין למד ר' יוחנן בן ברוקה דין זה: לדעת רבא, מעצם קיום מעמד "יום הנחילו את בניו", שבו המוריש הוא השליט; לשיטת אביי, מהמעוט של "לא יוכל לבכר", שהוא ההגבלה היחידה שמטילה התורה על אופן חלוקת הנכסים בין המעומדים הראויים לירושה.²¹ הגמרא פסקה כר' יוחנן בן ברוקה; אמנם הרמב"ם בהל' נחלות פ"ו ה"ד צמצם דין זה רק למתנת שכיב מרע²² - ומשמע שלדעתו, זה רק דין דרבנן.

על פניו, יש כאן תופעה פרדוקסלית: פרשת ירושת בכור היא הפרשה היחידה בה נזכר האב כבעל מעמד בתהליך הירושה, וזאת כדי לשלול מעמד זה לעניין בכורה! אך בפסוקים מופיעים שלושה ביטויים יחודיים לירושת בכור, המבטאים את מעמדו של האב: "יכיר", "לתת" ו"בכל אשר ימצא לו".²³

דין "יכיר" מתייחס לנאמנותו של האב לקבוע את זהות בנו הבכור, עד כדי כך שיש לו נאמנות להחיל שם ממזר על בן אחר, שעד כה הוכר כבכור. ומעבר לזה - דין זה גורם לכך

21 בדף קיא ע"ב התוספות מוסיפים, שזו סברת ההווא אמינא שהאישה תירש את בעלה. לפי פירוש זה, מצטמצמת תוקפה של פרשת הנחלות בפרשת פנחס, לקביעת זהותם של הירשים האפשריים בלבד.

22 זו שאלה בה דנה הגמרא בב"ב קלא ע"א, ונחלקו הראשונים מה מסקנת הסוגיה. וראה 'מגיד משנה' והגה"מ על הרמב"ם הנ"ל, וברשב"ם ד"ה "א"ל רב פפא" ובפירוש רשב"ם העיקרי (הנדפס בצד הדף בש"ס וילנא) ד"ה "א"ל רב פפא" על הגמרא שם.

23 גם הביטוי "ראשית אנו" מתייחס לאב, אך אין הוא מציין מעמד עכשווי של האב ביחס לבניו, אלא קשר הקיים משכבר ואינו ניתן לשינוי, המקנה לבן את משפט הבכורה. הגמרא בב"ב קיא ע"ב מציעה שני לימודים מפסוק זה - לבא אחר נפלים (ובנידה כג ע"ב מציע רבא שאפילו אם בא אחר ולד שאין לו צורת אדם), שנקרא בכור לנחלה; ושאין דין בכורה בנכסי האם (אמנם רש"י בבכורות נב ע"א ד"ה "כי הוא" לומד דין זה מהמשך הפסוק).

שירות בכור תלויה בהיותו מוכר ככזה בחיי אביו, ובן הנולד אחר מיתת אביו אינו זוכה בחלק בכורה.²⁴

בדרשת דברי הפסוק "לתת לו פי שנים" נחלקו תנאים בב"ב קכד ע"א. לרבי - המילים "לתת לו" מלמדות שרשאי הבכור לומר איני נוטל ואיני נותן, ו"פי שנים" מקיש חלק בכורה לחלק פשיטות, ולכן הבכור אינו בעלים על חלקו עד שיגיע לידי; רבנן לומדים את הדין השני דווקא מ"לתת לו", הואיל והתורה קראה לירושה זו מתנה (וכתב הרשב"ם ד"ה "שאם אמר", שהם לומדים מכאן גם את דין איני נוטל ואיני נותן). ומ"פי שנים" שנוטל מצר אחד.²⁵ לפי חכמים נראה שהבכור זכה בחלק אחד, שגדלו כפול; לפי רבי - בשני חלקים נפרדים, שהקישם הכתוב זה לזה.

מהגמרא בבכורות נב ע"ב ניתן לדייק הבנה שלישית.

מתני': ואלו שאין חזרין ביובל: הבכורה, והיורש את אשתו, והמייבם את אשת אחיו, והמתנה - דברי ר' מאיר; וחכמים אומרים: המתנה כמכר; ר' אלעזר אומר: כולם חוזרין ביובל.

הגמרא מסבירה שר' אלעזר מסכים לדעת חכמים שהמתנה חוזרת, כי דינה כמכר; ומאידך, ר' אלעזר עומד בשיטת ר' מאיר, שחלק בכורה הוא מתנה. לשיטת ר' אלעזר, ברור שהבכור זכה בשני חלקים נפרדים לחלוטין - וביובל, ישוב אחד מחלקיו ויתחלק בין כל האחים!²⁶ לעומתו, חכמים חולקים על ר' מאיר באופן עקרוני, וסוברים שחלק בכורה הוא ירושה לכל דבר, ואינו מתנה. אם רואים אותו כירושה, הרי שמדובר בהגדלת נתח הירושה המגיע לבכור, ולא בשום דין מיוחד - כשיטת החכמים החולקים על רבי.

ראוי ומוחזק

במשנה בבכורות נא ע"ב נאמר שהבכור נוטל פי שנים בנכסי האב ולא בנכסי האם, ולא בשבח, ולא בראוי כבמוחזק. את שני הדינים האחרונים - שבח, וראוי כמוחזק, לומדת הגמרא מהסיפא של הפסוק: "בכל אשר ימצא לו", ומפרש רש"י (ד"ה "לו"): לאב בשעת מיתה.

דין ראוי כמוחזק פשוט: חלק בכורה הוא כעין מתנה חד-פעמית ובלתי-חוזרת, והיא נקבעת על פי שעת המיתה, או בלשון הפסוק: "יום הנחילו את בניו". אין הכוונה רק לנכסים שתחת ידו ממש - הגמרא בב"ב קכג ע"ב מזכירה דין זה ביחס לוולד בהמה שרועה באפר, או מושכרת או מוחכרת ביד אחרים. במקרה זה, הבכור נוטל פי שנים בוולד; אך

24 ב"ב קמב ע"ב. וראה במאמרו של הרב חיים נבון, עלון שבות 160.

25 כן ק"ל בפשטות בב"ב יב ע"ב, ושם התוספות (ד"ה "חלק"), מפנים לסוגיה בקכד ע"א כמקור.

26 קשה להבין דין זה, אלא אם כן נבין שר' אלעזר סבר כר' יוחנן, שהאחים שחלקו לקוחות הם ומחזירים זה לזה ביובל, וחוזרים לבטלה (כדברי ר' אלעזר האמורא בגמרא שם) - לפי פירוש רש"י ד"ה "אין חוזרין", שחזרה לבטלה היא חלוקה מחודשת תוך איבוד חלק בכורה.

אין כלל הווא אמינא שהבהמה עצמה תחשב ראוי! (וכבר עמדו על זה התוספות בדף קכד ע"א ד"ה "אף"). הגמרא שם מוסיפה גם את דין מתנות כהונה במכירי כהונה, ובב"ב קיט ע"א את ירושת ארץ ישראל - שמוחזקת הייתה לאבותינו גם קודם כיבושה.

בהגדרת מוחזק עלו כמה ניסוחים בראשונים: זכות קניינית מעכשיו (רשב"ם בב"ב ככג ע"ב ד"ה "ה"ג במכירי כהונה", המפרש שהכהן כבר זכה במתנות בזיכוי גמור); קניין על תנאי (התוספות, על פי הבנת ה'קובץ שיעורים' בב"ב סי' שעד); וודאות גמורה בזכיה העתידית (רמ"ה שם); שליטה בפועל (כך הסביר מו"ר הרא"ל את הרמב"ם בהל' נחלות פ"ג ה"א הממעט ספינה בלב ים מדין מוחזק²⁷).

במשנה בבכורות נזכרים שבח וראוי כשני דינים נפרדים. אך הגמרא לומדת את שניהם מאותו מקור, ואפשר שהיא רואה את השבח כחלק מהנכסים הראויים, וכך נאמר בפירוש המשניות לרמב"ם. בספרי (ריז), מיעוט שבח מהירושה כלל אינו מופיע, ומהפסוק נלמד רק שאין הבכור נוטל בראוי כבמוחזק.

אמנם, ניתן לפרש את ההשמטה בספרי אחרת. אם נבין שהבכור זוכה בנכסים בשעת מיתת האב, השבח אמור להחשב מוחזק, והוא יטול פי שנים - דבר המסביר את צורך המשנה להזכיר שבח כדין נפרד.

אך אם כך, יתכן הבדל בין סוגי שבח שונים. רבי בב"ב קכד ע"א מאמץ שיטה כזו, ואומר שבכור נוטל פי שנים בשבח ששבחו נכסים לאחר מיתת האב, אך לא בשבח ששבחו יתומים; אך חכמים חולקים עליו, ולשיטתם בשום שבח אין הבכור נוטל, בדומה לראוי גמור.

אפשר להסביר שרבי חולק על כל הסוגיה בבכורות נב ע"א, וסובר ששבח הוא מוחזק - אלא שחלקו של הבכור בשבח משועבד לשאר היתומים.²⁸ ניתן אף להרחיק לכת, ולומר שגם חכמים אינם משוכנעים כיצד לדרוש - ויד מקבל המתנה על התחתונה; אך הגמרא בב"ב קכד ע"א מעמידה את דין פרה הרועה באפר בשיטת רבי, ומקשרת בין שבח הבא ממילא ולא חסר בה מזונות לדין מוחזק. לפי זה, שבח הוא תולדה של דין ראוי²⁹ אפילו לדעת רבי, ומחלוקת רבי וחכמים היא בשאלה האם ששבחו הנכסים קרוי שבח, או שהוא תולדה של הנכסים עצמם.

27 וקשיא לי, במה זה גרוע מארץ ישראל קודם כיבושה? וניתן להציע שהצורך בשליטה הוא רק במטלטלין, אך בארץ ישראל - הואיל וקרקע אינה נגזלת, נחשבה הנחלה ביד אבותינו משעת ההבטחה לאברהם (ועיין בב"ב ק ע"א, שם נחלקו תנאים האם אברהם קנאה).

28 כפירוש התוספות בכתובות צג ע"א ד"ה "רבי" (בסופו).

29 ואולי הסברא מאחוריו היא שאף שהבכורה ניתנה משעה ראשונה, לא ניתנה על דעת שהבכור יטול פי שניים ברווחים ממאמץ משותף לכל האחים; או שנבין שקיימת יישות משפטית של "תפוסת הבית", שבידיה כביכול מופקדים כל הנכסים, והיא שזוכה בשבח - ובה אין לבכור יותר מלכל אח אחר.

בתחילת דברינו הצגנו את אחת השאלות המרכזיות בהבנת דין ירושה בכללותו- שאלת מעמד המוריש. ראינו שבפרשה העיקרית בתורה הדנה בירושות, לא ניתן כל תפקיד למוריש; אך בפרשה הדנה בחלקו של הבכור, האב נחשב בעל מעמד - הוא המנחיל, ולכאורה הוא שמחלק את הנכסים. הבדל זה אינו מפתיע כלל: מוקד פרשת נחלות הוא הבטחת המשכיותה של המשפחה - ובה אין מקום לזרים; אך פרשת "יכיר" עוסקת בחלוקה פנימית בתוך המשפחה. כך ניתן להסביר את דינו של ר' יוחנן בן ברוקה, שרשאי אדם לחלק את נכסיו - כל זמן שאינו חורג מרשימת היורשים האפשריים שנקבעה בפרשת פנחס.

ירושת בכור (וגם ירושת יבם, שהוקשה אליה) היא חלק מחלוקת הנכסים הפנימית בתוך המשפחה. בקריאה מדוקדקת של הפרשה, שלושה גורמים משכו את תשומת לבנו: הביטוי "יכיר"; קריאת חלקו הכפול של הבכור מתנה - אנו התייחסנו למחלוקת רבי וחכמים במדרש הפסוק בעניין זה, והעמדנו אותה כמחלוקת האם הבכור נוטל שני חלקים בנכסי אביו, או חלק אחד שגודלו כפול;³⁰ וההגבלה "בכל אשר ימצא לו", המצמצם את המתנה לחלק כפול בנכסים המוחזקים לאב. הזכרנו שני מקרים ספציפיים בהם כלל זה בא לידי ביטוי - שבח ששבחו הנכסים, ומלווה שהאב הוריש לבניו. כעת נעבור לדון באפשרות להחיל את דיני ירושת בכור על יבם.

ג. יבם בכור

ירושה כמתנה

המשנה בבכורות נב ע"א משווה את היבם לבכור לעניין שאינו נוטל בראוי כבמוחזק, ושם נב ע"ב (שהובאה לעיל) גם לעניין שאין חלקו חוזר ביוכל - דין עליו ר' אלעזר חולק. הנימוק המובא בגמרא לשני הדינים האלה, הוא "בכור קרייה רחמנא". אם כך, שומה עלינו לבחון את שלושת המאפיינים לירושת בכור, ואת האפשרות ליישמן כאן.

דין "יכיר" אינו נראה רלוונטי כאן כלל: הרי האח המת אינו יודע מי מאחיו ייבם את אשתו, ואם בכלל תתייבם או תחלוץ! אבל דין ראוי כמוחזק מופיע במפורש ביבמות כד ע"ב, ומסתבר שיש מקום לבחון גם אפשרות להחלת דין מתנה.

למעשה, אם נדקדק בלשון הפסוק, את דין "יכיר" ניתן אכן לדחות על הסף, אך הדיון בראיית הירושה כמתנה הכרחי:

30 יש מקום לבחון האם יש קשר בין מחלוקת זו למחלוקת רבי וחכמים בהגדרת שבת, אך אנו לא עסקנו בזה.

כי את הבכור בן השנואה יכיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו, כי הוא ראשית אנו,
לו משפט הבכרה (דברים כ"א, טז).

המוקד המרכזי בפסוק הוא הנתינה המתוארת בו, ושני המרכיבים האחרים טפלים לו; גם ביניהם, המילה "יכיר" היא תיאור כללי של כל התהליך, תיאור ייחודי לקשר בין אב לבנו המגדיר את הנתינה - בניגוד ל"בכל אשר ימצא לו" שהוא הגדרה טכנית של הנכסים הניתנים. לכן, בכל השוואה בין מקרה אחר לבין ירושת בכור, ניתן להתעלם מ"יכיר"; אך אין להתעלם מהביטוי "לתת" - ובוודאי ביבם, בו הדין הנלמד מ"בכל אשר ימצא לו" קיים, והוא עצמו נכנס לתמונה דרך המילה "בכור".

אך אם מדובר במתנה, מי הוא הנותן ליבם? הגדרת האח המת כנותן מתנה קשה, מאותן ההסתייגויות שהעלינו להפעלת דין "יכיר". כדי לענות על שאלה זו, נשוב לירושת בכור, ונבחן, מי הוא הנותן לו? בפשטות, האב - וכן מפורש בדברי הרמ"ה (ח, פד) ורבינו יונה (ב"ב קכד ע"א ד"ה "אמר קרא") בפירושו למחלוקת רבי וחכמים בעניין שבח.³¹ אם כך, דין זה אינו רלוונטי ליבם, במקרה הפשוט בו הוא מייבם את אשת אחיו וזוכה בנכסיו - שכן לאח המת אין כל שליטה על הירושה, ואפילו אינו יודע את זהות היבם!³² במקרה בו האח מת בחיי אביו, אנו חוזרים למחלוקת הראשונים שהצגנו בפרק הראשון: לדעת רש"י, שהיבם נוטל את חלקו ואת חלק אחיו המת, ניחא - כי אז נוכל לראות את האב כנותן המתנה; אך לדעת בה"ג, שסובר שאין לו במקרה זה כל זכות מעבר לשאר אחיו, צריך לחפש הבנה אחרת.

אמנם, יש לבעל הדין מקום לחלוק על טענה זו, ולטעון שהאב הוא הנותן לבכור את חלקו הכפול - ודין "בכור קרייה רחמנא" מצטמצם לכך שהבכור אינו נוטל בראוי; אך נראה לענ"ד, שמלשון הפסוק ברור ש"בכל אשר ימצא לו" טפל לנתינה, והפירוש המצמצם ישאיר אותנו עם גזירת כתוב נטולת הגיון תוכני.

הר"י מיגש (בד"ה "מה חלק") ובעל המאור (בכתובות מב ע"א בדפי האלפס) מפרשים שירושת בכור חלה ממילא - ואם כך, התורה היא הנותנת (וכן מפורש במאירי בב"ב קכד ע"א ד"ה "חלק זה"). מתנה כזו שייכת גם ביבם. אך ניתן להרחיק לכת אף יותר - הרשב"ם

31 וכן משמע בשני פירושים חריגים - דברי הרמב"ן (בפירושו לדברים כ"א, טז) שאם הבכור מת, יכול האב לא להוריש לבני הבכור פי שנים (אפשרות שהרשב"ם שולל בב"ב קכה ע"ב ד"ה "ואין הבכור נוטל", וטעמו שגם ירושת הבכור כלולה ב"חוקת משפט"); ודברי הספורנו שם, המסביר שיעקב העביר את הבכורה ליוסף כיוון שראובן לא היה ממלא מקום אבותיו בחכמה וביראה (על פי דה"א ה', א-ב) - ויש להקשות, כיצד אם כן דילג על שאר האחים (ובפרט יהודה, ככתוב שם)? וכנראה צריך לומר שהבין כרמב"ם שזוכר לעיל בדין מצווה בגדול, שדין בכור הוא רק באחד, ואחריו - כל האחים שווים. (ואפשר שבזה גם יוסבר כיצד רשאי היה דוד להעביר את מלכותו לשלמה, ואכמ"ל)

32 אמנם, מצווה בגדול לייבם; אך המשנה ביבמות כד ע"א קובעת במפורש ש"אם קדם הקטן זכה". וראה במאמרו של שמעון פיזם, "מצווה בגדול לייבם".

(ב"ב קכד ע"א ד"ה "ואם אמר") כותב שלרבי, דין מתנה כולל רק את זכותו של הבכור לסרב לקבל חלק כפול. לפי זה, הדיוק מהפסוקים שהצגנו לעיל נטול משמעות: מדובר בשלושה דינים נפרדים, שאין ביניהם כל תלות - וממילא, אין כל צורך להפעיל את הדין הנלמד מ"לתת" גם על יבם (ובאמת, לא שמענו שיש יכולת יבם לוותר על ירושתו ולזכות באישה לבדה). לחכמים החולקים על רבי, הוא מפרש (שם ד"ה "עד דמטיא") שאין הבכורה ירושה עד שמגיעה לידי הנותן.³³ אם נשווה זאת ליבם, שוב הנותן הוא האב, עם כל הבעייתיות שהוצגה לעיל.³⁴ כיוון אחר עולה ב'נתיבות המשפט' (ח"מ סי' רעח ס"ק ט) - ש"לתת לו פי שנים" הוא מצווה המוטלת על האחים, והם הנותנים לבכור את חלקו הנוסף.³⁵ כפי שמעיר 'נזר הקדש' בבכורות נב ע"א, באותו אופן ניתן להסביר את דין ירושת יבם.

ירושת יבם

התפיסה שהשוואת יבם לבכור מצטמצמת רק לדינים הנלמדים מ"בכל אשר ימצא לו" נתמכת בפשט הגמרא ביבמות כד ע"ב בה משמע שהשוואה היא רק לעניין שאין היבם נוטל בראוי כבמוחזק. התוספות בשם הר"י (ד"ה "למאי". ובמקביל, בבכורות נב ע"ב ד"ה "בכור", בסתם) שואלים מדוע הגמרא לא הזכירה גם את אי החזרה ביובל כנפק"מ להשוואת יבם לבכור. ביבמות זה מנוסח כהערה סתמית, שהגמרא נקטה חד מתרי; ובבכורות הם מתרצים שזה משום מחלוקתו של ר' אלעזר. אך תירוץ זה אינו מופיע בשם הר"י, וגם בתוס' הרא"ש ביבמות (כד ע"ב ד"ה "למאי") הוא מובא רק בלשון שמא. אם נבין שזו אכן קושיה,³⁶ התירוץ נראה על פניו קצת חלש - כי גם ר' אלעזר מקבל את העיקרון "בכור קריה רחמנא", ובסה"כ לומד ממנו את הדין ההפוך - שכשם שהבכורה חוזרת, אף חלקו של יבם חוזר.

את קושיית התוספות ניתן ליישב באופן נוח יותר, אם נקבל את דעת התוס' ר"ד בב"ב יב ע"ב (ד"ה "רבא אמר") שאין משווים יבם לבכור לטיבותא, אלא רק לגריעותא (כפשט הגמרא ביבמות כד ע"ב). לפי זה הקושיה לא עולה כלל, כיוון שאי חזרת חלקו של יבם ביובל היא זכות לו, ולכן אי אפשר ללמוד אותה מהשוואה לבכור. אך תירוץ זה אינו מספיק, ואדרבא, מכאן קושיה על הר"ד - שהרי הגמרא בבכורות כותבת במפורש שמקור דין אי חזרה ביובל הוא בגלל ש"בכור קרייה רחמנא"! והנלענ"ד ליישב את דבריו, שאין החזרה ביובל זכות מיוחדת, שהרי נוטל את חלקו שזכה בו בייבום אשת אחיו המת;

33 לפירוש הר"י מיגש שם, שאינה מתנה עד שמגיעה לידי המקבל, אין צורך בכל הדיון.

34 גם לשיטת ר' מאיר ור' אלעזר בבכורות נב ע"ב (נידונה בפרק הקודם), ברור שהנותן הוא האב.

35 הר"א קוטלר כתב שכן דעת ר"ף ורמב"ן, אך אין זה מפורש בדבריהם. על פי יסוד זה, ניתן להבין את דינו של רבא בב"ב קמב ע"ב שבן שנולד לאחר מיתת אביו, אינו ממעט בחלק בכורה - שלאחר שנולד בן זה מחלקים את הירושה מחדש, אך חלק בכורה כבר ניתן.

36 לדיון המתודולוגי בשאלה זו לא נכנס כאן.

ולולא נקרא בכור, ובכך התמעט מנטילת ראוי כמוחזק - היה זוכה שוב בחלקו. כלומר, הצורך לחדש שחלקו של יבם חוזר ביובל נוצר רק לאחר שנקרא בכור, ואין זו זכות - אלא צמצום הגריעותא של אי נטילה בראוי. בדרך זו, תיושב גם קושייתו של הר"י באופן מרווח.

בעניין שבח - התוספות בב"ב ככה ע"ב ד"ה "אמר"³⁷ כותבים שבעל שנוטל בשבח אך לא בראוי כבמוחזק, כשיטת הרשב"ם (שם ד"ה "א"ר פפא") שבהיותו יורש יחיד, זכה בנכסים מייד עם מיתת אשתו. אך לדעתם במלווה אינו נוטל, כי מלווה הוא ראוי. כאן עולה הבנה מפצלת - שהשבח נקרא ראוי רק טרם חלוקה, אך באין חלוקה זוכה היורש בנכסים משעה ראשונה,³⁸ וכך ניתן לדייק מדברי הרשב"ם שכתב שגם בכור נוטל את כל השבח, אם אין שם יורש אלא הוא.³⁹

ירושת מלווה

לשיטת התוספות - מלווה ראוי הוא. והם מקשים (ד"ה "ואיך"), שבמשנה בכתובות פד ע"א מוכח שאישה גובה את כתובתה ממלווה? ומתרצים שמלווה נמצא במעמד ביניים: ראוי אצל בעל ובכור, ומוחזק לעניין כתובת אישה, משום שעבודא דר' נתן.⁴⁰ בכך הם מחדשים שהגדרת נכס כראוי או מוחזק אינה אחידה, אלא תלויה בגורמים נוספים - כאן הגורם המכריע הוא שעבוד עקיף, כלומר הגדרת כתובת האישה כחוב.

הר"י מיגש (ד"ה "א"ר פפא") כנראה לא העלה על דעתו לחלק כך, ולכן פירש שהר"י⁴¹ דחה את הסוגיה בכתובות מההלכה. הר"י מיגש עצמו פירש להיפך - שמלווה נחשב מוחזק, ובכור אינו נוטל בו פי שנים מאחר והתורה קראה לחלקו מתנה, ואין אדם יכול לתת מלווה במתנה. הנפקא מינה הברורה מדבריו היא, שלדעתו - בעל יורש את מלווה אשתו; לדעת הר"י⁴² והתוספות - אינו יורש.

היו ראשונים שקיבלו את שיטת הר"י מיגש לדינא, אך אימצו גם את חילוק התוספות. מפשט הגמרא בב"ב נראה אמנם, שמלווה נחשב ראוי - אך גורמים יחודיים נכנסים לתמונה גם במקרה ובעל יורש את אשתו, בדומה לשעבודא דר' נתן בכתובת

37 ובמקביל, בבכורות נב ע"א ד"ה "ולא".

38 ביטוי קיצוני לגישה זו עולה במהר"י וייל סי' מא (חלק אחר מתשובה זו יידון להלן) - שאם יבמה נפלה לפני האחים ומתה מתוך זיקתה, זכו האחים בנכסי אחיהם המת ולא האב, כיוון שאחד מהם הוא יורש יחיד אך זהותו לא תתברר.

39 וה'קובץ שיעורים' (ב"ב שצג) דחה את דבריו, שהרי הבכור נוטל את השבח כבן פשוט, וזוכה בכולו הגלל היותו יורש יחיד; אך לבעל אין מעמד דומה.

40 המקנה לבעל חוב זכות גבייה גם מחובות שאנשים אחרים חייבים ללווה (פסחים לא ע"א ועוד מקומות רבים).

41 שבב"ב נד ע"א בדפי האלפס פסק שאין אישה נוטלת כתובתה בראוי, ושם בדף נה ע"ב פסק שמלווה ראוי הוא אצל בכור.

אישה. הרמ"ה (ח, צד) כתב שהבעל יורש גם את מלווה אשתו, כי אין האישה רשאית למכור את נכסיה בלי הסכמתו מתוקף תקנת אושא - ומכאן שכבר בחייה יש לו אחיזה בכל נכסיה, ואפילו במלווה. הרא"ש (ח, יא) כתב בכיוון דומה - ולשיטתו הבעל נוטל במלווה כיוון שהאישה עשתה שלא כהוגן בכך שהלוותה, אך במלווה שנפלה לה בירושה אינו נוטל, כי רק בנכסי מלוג יש לו אחיזה. גם הרשב"ם אינו חייב לקבל את חילוקם של התוספות, ולשיטתו אפשר בהחלט שהבעל יזכה במלווה בתור יורש יחיד.

לפי דברי הר"ף, ברור שיבם שאינו נוטל בראוי לא יטול גם מלווה; וכן דעת הרמ"ה (שם), המצמיד את היבם לבכור, ומשווה אותם לכל דיניהם. אם מבינים שמלווה ראוי הוא, ובעל וכתובה ממועטים מדין ראוי משיקולים נקודתיים, פסק זה מובן - כי איזה מיעוט רלוונטי ליבם? טיעון זה תקף גם במסגרת שיטות הרא"ש והתוספות.

לשיטת הר"י מיגש, שמלווה היא מוחזק, גם אצל יבם צריך להחשב ככזה - אם כי זה תלוי דיון שהבאנו לעיל אם גם ירושת יבם נקראת מתנה, ושם ראינו שלשיטתו אכן נקראת כך. אך לשיטת הרשב"ם, לכאורה צריך לפצל: אם מדובר במייבם את אשת אחיו, הוא יורש יחיד, כבעל - ואם הבעל יזכה במלווה, יזכה אף היבם; אך יבם הקם תחת אחיו לרשת את אביו, לא יטול פי שנים.

באבה"ע סי' קסג סע' א מביא הרמ"א:

י"א דכל שמקרי ראוי גבי בכור, מקרי גם כן ראוי אצל יבם (ריב"ש סי' תע) וי"א דיבם נוטל במלווה ובשאר ראוי, רק שאינו נוטל בראוי של אביו אם מת אחר אחיו (מהר"י וייל סי' מא) והסברא הראשונה נראה עיקר.

ה'בית שמואל' והגר"א העירו, שאין צורך להעמיד את הריב"ש ומהר"ו במחלוקת - כי הריב"ש מתייחס ליבם שבא לחלוק בנכסי אביו, ומהר"ו ליבם בנכסי האח המת; וה'בית מאיר' פירש שחלקו, וסבר שאין כלל מקום לחלק בין נכסי האח המת לנכסי האב, ולכן הכריע כריב"ש. גם מהרמ"א משמע שנחלקו: לפי הסברו את המהר"י וייל, יבם נוטל בראוי, פרט לראוי של אביו. ואם כך - כל המשנה בבכורות נב"ע"א מתייחסת לראוי של אביו; ובראוי לאחיו, נוטל היבם את הכל, ולכאורה הבין כרשב"ם.

באותה תשובה, מהר"ו מרחיק לכת אף יותר - ופוסק שהאחים זכו בנכסי היבם עוד קודם שאחד מהם יבם, ואם מתה היבמה הם הזוכים, ולא האב (שלכאורה קודם⁴²). לפי זה, מי שיבם - ודאי הוא יורש יחיד, וקם תחת אחיו לכל דבר. בדברי הריב"ש אין כל סיבה להעלות חילוק כזה, ומתוך הנחה שכדרכו, הוא נמשך אחר מסורת הפסיקה של הרמב"ן והרשב"א (שפסקו כר"ף בב"ב ככה ע"ב) - הוא יפסוק כר"ף אף בנכסי הבעל, ואין כל מקום להעצים את מעמדו של היבם.

* * *

42 לפי זה, האב יורש בנכסי בנו המת אחר חליצה - כיוון שבחליצה האחים הסתלקו מירושתם!

בפרק זה בחנו את תכנו של הביטוי "בכור קרייה רחמנא", על ידי ניתוח מאפייניה הייחודיים של ירושת בכור, ובדיקה האם הם מיושמים גם בירושת יבם.

דין "יכיר" אינו נראה רלוונטי ליבם, ודין מתנה אינו פשוט - ולכאורה תלוי במחלוקת הראשונים. לדעת הרמ"ה ורבינו יונה, האב הוא הנותן פי שניים לבכור; ולדעת הר"י מיגש ובעל המאור, הנותנת היא התורה. לשיטה הראשונה, אי אפשר ליישם את דין מתנה ביבם הקם על שם אחיו - פרט למקרה בו האח מת בחיי האב, והיבם נוטל את חלקו לאחר מיתת האב. אך דין זה גופו תלוי במחלוקת הראשונים: רש"י והתוספות מקבלים אותו; אך בה"ג, ר"ח ורוב ראשוני ספרד בעקבותיהם סברו שאינו נכון, ובמקרה זה היבם יטול את חלקו ככל אחד מהאחים, ולא יותר. הבנה שלישית הבאנו בשם הנתיבות, שחלק בכורה ניתן במתנה על ידי האחים. גם פירוש זה יכול להתאים לדין יבם, אך גם הוא - רק לפי שיטת רש"י; במקרה בו היבם מייבם את אחיו בחיי האב, הוא מתמודד מול האב עצמו על ירושת אחיו.

עיקר מחלוקת רש"י ובה"ג הוא בפירוש דין ראוי ומוחזק, הנלמד מ"בכל אשר ימצא לו" - לדעת בה"ג, חלקו של האח המת בנכסי אביו הוא ראוי. למעשה, דין זה הוא שגמרא מזכירה כתוכן קריאת היבם "בכור". לכן, עיקר הדיון בפרק זה נסב סביבו.

עסקנו כאן בשלושה עניינים: אי חזרת חלק הבכורה ביובל (או החלק הנוסף בו זכה היבם), שבח ומלווה. הראשון אינו חלק מדיני ראוי לדעת התוספות, אך הצענו על פי דברי הר"ד אפשרות כזו, לפיה המשנה בבכורות הבינה שדין זה שייך לדיני ראוי, ולכן ראתה צורך להגדיר אותו כחריג. הדיון בשבח ומלווה היה משולב, ובמסגרתו נזכרו מקרים נוספים בהם קיים פיצול בין ראוי למוחזק - ירושת בעל את אשתו, ואישה הגובה את כתובתה מנכסי בעלה.

בגמרא בב"ב קכה ע"ב נאמר שאישה אינה נוטלת בראוי כבמוחזק, ובמשנה בכתובות פד ע"א נאמר שהיא גובה ממלווה. הר"ף דחה את המשנה בכתובות מההלכה; הר"י מיגש פסק שמלווה נחשב מוחזק, ובכור ממועט ממנו באופן נקודתי; וראשונים אחרים חילקו בין הגדרת נכסים כראוי או כמוחזק בהתאם להקשר. אמנם, לכל השיטות הנזכרות - יבם אינו אמור לרשת את מלווה אחיו, וכן פסק הריב"ש; אך מהר"י וייל חולק עליו, ומחלק בין מלווה השייך לאחיו, בו הוא זוכה - למלווה השייך לאביו, בו אינו נוטל שני חלקים. את זה הסברנו על פי שיטת הרשב"ם, שאין הבדל בין ראוי ומוחזק במקרה של יורש יחיד (פרט לבעל, שהוא מקרה חריג). היו אחרונים שכתבו שלזה אף הריב"ש מודה - אם כי הרמ"א פירש שהם חלקו.

מכל מקום, בדברי מהר"ו זכינו לחידוש מרשים ביותר - שכל דין "בכור קרייה רחמנא" הוא רק ביבם הבא לירש בנכסי אביו, ולא בנכסי האח. לעיל, כתבנו שהבנה כזו תומכת בשיטת רש"י בעניין הגדרת ראוי ומוחזק אצל יבם, וכן כתב ה'בית שמואל' שדעת מהר"ו; אך בתשובה הנ"ל מהר"ו פוסק כך גם לשיטת בה"ג. ואם כך - ראוי כעת לחזור ולבחון שיטה זו לעומק.

ג. שיטת בה"ג

את מי יורש היבם?

במשנה ביבמות מ ע"א מובאת מחלוקת תנאים. לת"ק - הכונס את יבמתו זכה בנכסי אחיו; לר' יהודה - דווקא כאשר אין אביו בין החיים, אך אם האב חי הנכסים שלו. ר' יהודה מתבסס על השוואת יבם לבכור: כשם שאין לבכור כלום בחיי האב, כך גם ליבם אין.

לפי דברי ר' יהודה, אין היבם הופך ליורשו היחיד של אחיו המת, ואפילו אינו משנה את סדר הנחלות האמור בפרשת פנחס - אלא מקבל מעמד ביניים, הקודם לשאר האחים בסדר הירושה. ייתכן שאין זה כלל חלק מדיני ירושה, אלא גזירת הכתוב של "בכור קריה רחמנא" - לא רק לגריעותא, אלא לעצם הזכייה בנכסים; ולא על תקן יורש של האח, אלא כעין מתנה שזיכתה לו התורה. הוא אף מרחיק לכת, ושולל את הקשר בין ייבום לנחלה.⁴³ לשיטתו, אין בייבום אלא הקמת שם לאחיו במובן של זרע.⁴⁴

חכמים מבינים שהיבם יורש את אחיו, ומוסיף רש"י (ד"ה "זכה") - ואפילו גירשה למחר. וכתב האור זרוע:

הכונס את יבמתו, זכה בכל נכסי אחיו המת, אע"פ שאביהם של מת ושל היבם קיים ואפילו גרשה לאחר מכן. והיכא שכנס את אשת אחיו הבכור - כתב מורי ה"ר שמחה בר שמואל זצ"ל שנוטל פי שנים בנכסי אביו שמת לאחר היבום; אבל בה"ג כתב דהוי ראוי, וכן משמע בפר"ח כדברי ה"ג (א, תרמב).

מדברי רבינו שמחה משמע שאפילו לאחר שמת האב, נוטל היבם את חלק אחיו. מדבריו לא ברור אם פסק כרש"י במחלוקת שהזכרנו בראשית דברינו, או שסבר שיש כאן דין ייחודי במייבם את אלמנת אחיו הבכור, ש"קם תחת אחיו" גם לענין שנקרא בכור במקומו. מכך שהאור זרוע העמידו כחולק על בה"ג ור"ה, נראה שהבין את רבו כאפשרות הראשונה.⁴⁵

האור זרוע (וכן הרמב"ן שהובא לעיל, ועוד רבים) הביא את הבה"ג כמקור לשיטה

43 תוס' הרא"ש (ד"ה "מיד") אינו מקבל את דבריו כפשטם, ומפרש שגם לר' יהודה הייבום תלוי בהיות היבם ראוי לנחלה. ואמנם, בגלל מהלך כזה הגמרא ממעטת אחים מן האם מייבום ביבמות יז ע"ב, כ ע"ב וכד ע"א. אך על פניו, אפשר שר' יהודה סובר שהמקור הוא מלימוד "אחוחה - אחוחה" מבני יעקב, כאלטרנטיבה השניה בדף יז ע"ב.

44 בירושלמי (יבמות פ"ד ה"ז) מפורש נגד הכיוון שעלה כאן. שם, כל הדיון בהבנת שיטת ר' יהודה רואה בדין יבם מקרה חריג של דיני ירושה. אך בגמרא דידן, מופיעה השאלה: "מידי ייבום בנחלה תליא רחמנא?" השוללת קשר הכרחי בין הדינים.

45 כך עולה מציטוט דבריו בשו"ת מהר"ח אור זרוע צב, שם מובא שרבינו שמחה נסוג מפסקו מתוקף סמכותו של בה"ג. ותימה שלא הזכיר את דעת רש"י בנידון.

שנכסי האב הם ראוי אצל היבם. זה בנוי על דברי הבה"ג בהלכות נחלות,⁴⁶ המגדיר את נכסי האב כראוי; אך בהלכות ייבום וחליצה,⁴⁷ כותב הבה"ג:

מאן דמיבם ירית נכסי מיתנא וירית נכסי דמאטי ליה ביני אחי... קרייה רחמנא בכור
מה בכור נוטל פי שנים אף יבם נוטל פי שנים: חדא דידיה וחדא דירית ביני אחי.

לכאורה, זה ממש כשיטת רש"י.⁴⁸ אך הואיל ובהלכות נחלות, בה"ג מנסח במפורש את העיקרון שנכסי האב הם ראוי, צריך לדחוק את הפירוש כאן. אפשר להציע שני כיוונים להסביר את שיטתו:

כיוון אחד הוא לחלק בין שני התחומים המשפיעים על ירושת היבם: מדיני ייבום, אמנם צריך היה היבם ליטול פי שנים, שכן קם תחת אחיו; אך בגלל שבדיני נחלות ישנה המגבלה שאינו נוטל בראוי כבמוחזק, לא יטול אלא רק נכסים שהוחזקו לאח המת. אמנם בה"ג נזכר במפורש שנוטל בין האחים; אך את זה ניתן להעמיד במקרה שבו מת האב ואח"כ מת הבן, וייבם את אשת המת קודם חלוקה - שאז, האח המת הוחזק בנכסים.⁴⁹

לחילופין, ניתן להציע לקרוא את דברי הבה"ג בהלכות ייבום בשונה מהנראה בקריאה ראשונה, ולהציע ש"חדא דידיה" מתייחס לחלקו של המת, ו"דירית ביני אחי" הוא זה שהיבם ירש בחלוקה, קודם למות האח. במקרה זה, בחלוקה אחר מיתת האב והאח, יטול היבם רק חלק אחד - כי לאח המת אין חלק משלו להוריש.

הבה"ג ודעימיה חייבים כנראה לקבל את הכיוון הראשון, כי אחרת יקשה עליהם להלום את הסוגיה בב"ב יב ע"ב⁵⁰ בה נאמר שחלק בכור וחלק פשוט - נוטלים מיצר אחד, ולעניין יבם, נחלקו האמוראים: אביי אמר שהוא הדין, כי בכור קרייה רחמנא; ורבא - שהויתו בכור, ואין חלוקתו בכור. מכל מקום ברור שיש היכי תימצא בה האחים חולקים, והיבם נוטל ב' חלקים.

46 עמ' תקל במהדורת מכון ירושלים, ד"ה "וכן היבם".

47 עמ' שכג, ד"ה "ואי שבק".

48 וכבר העיר על כך רע"ז הילדסהימר בהגהותיו כאן, אך לא כאן ולא בהלכות נחלות לא הצליב בין הדברים. אפשר גם שהגר"א הרגיש בקושי זה, כי באבה"ע סי' קסג ס"ד התחיל את רשימת הראשונים החולקים על רש"י בר"ח, ובס"ק ה הביא שכן הבה"ג מצוטט ברמב"ן, אך לא הביאו ישירות.

49 זה תלוי במחלוקת הראשונים בב"ב קכו ע"א לרשב"ם (ד"ה "לא") כל הדיון בגמרא אם יש לבכור קודם חלוקה נסוב רק על חלק בכורה, וברור שקודם חלוקה אין מחלק פשיטות כלום, ואסור לכל אח למכור את חלקו; לתוספות (ד"ה "לא") ולרשב"א (ד"ה "ומר") פשוט שיש להם, ולפיכך יכולים למכור. הסבר זה בדברי הבה"ג אפשרי רק לשיטת התוספות.

50 המאירי (יבמות כד ע"ב ד"ה "זה שכתבנו") מביא מהסוגיה שם ראייה לשיטת רש"י, ומסביר שלבה"ג יש ליישב בדוחק כפי שכתבנו.

הראשונים⁵¹ הביאו בשם ר"ח, שמקור שיטה זו בתוספתא בב"ב פ"ז ה"ב, בה נאמר שהבכור אינו נוטל בראוי כבמוחזק, והאור זרוע דייק בדבריו שיבם בנכסי המת כבן המת בנכסי המת. המרדכי (ב"ב תקעו) מביא כך בשם ראב"ה, המבאר שזו הסיבה שנכסי האב נקראים ראוי אצל היבם - כפי שאצל בכור קרויים נכסי הסבא ראויים. כלומר, מחלוקת הראשונים היא שלדעת הבה"ג ור"ח, היבם יורש את אחיו; ולרש"י - את האב. הר"א קוטלר ניסח זאת כמחלוקת בהבנת הביטוי "בכור קרייה רחמנא". לבה"ג, היבם נחשב בכורו של האח המת; לרש"י, בכורו של האב.⁵²

שיטת הרמב"ם

דברי הרמב"ם מעורפלים, וכפי שכבר ציינו, כבר הראשונים נחלקו בהבנתם. וכך דבריו בהל' נחלות פ"ג ה"ז:

מי שיבם אשת אחיו, הוא יורש כל נכסי אחיו המוחזקים. אבל הראויין לבא לאחר מכאן, הרי הוא בהן ככל האחים. שהרי בכור קרא אותו הכתוב... וכשם שאינו נוטל בראוי כבמוחזק, כך אינו נוטל בשבח ששבחו הנכסים אחר מיתת אביו משעת מיתה עד שעת חלוקתו עם אחיו בנכסי אביו, ואפילו השבחו הנכסים אחר שיבם וקודם שיחלקו הרי הוא בשבח כשאר האחין, אע"פ שנוטל מן הנכסים אלו שני חלקים, חלקו וחלק אחיו שיבם אשתו - הואיל ומת האב בחיי כולן.

ה'מגיד משנה' כתב בפשטות, שהוא פסק כבה"ג - על פי הרישא, בה הוא מדבר על נכסים הראויים לאח; והמאירי (ביבמות כד ע"ב) שפסק כרש"י, ונראה שהתבסס על הסיפא, בה מודגש שהשעה הקובעת היא שעת מיתת האב. לכאורה הפירוש השני קשה, שכן הסיפא "הואיל ומת האב בחיי כולן" אינה מתייחסת לכל הקטע (אחרת הייתה זו חזרה מיותרת) אלא מהווה הסבר למשפט שמייד לפניו - כיצד יתכן שיש לו כבר שני חלקים. זה בנוי על אוקימתא שהאח מת אחר מיתת אביו וקודם חלוקה, ועל ההנחה שיש לפשוט קודם חלוקה. ואמנם, כך פירשו האחרונים.⁵³

אך עדיין, שומה עלינו להבין את פסקו של הרמב"ם בעניין שבח. בבכורות נב ע"א אביי פירש שליבם אין שבח - בשבח ששבחו נכסים בין מיתה לייבום. אבל שבח ששבחו בין ייבום לחלוקה - יש לו, שנאמר "יקום על שם אחיו", והרי קם; ורבא אמר שגם את זה אין לו, כפי שאין לבכור קודם חלוקה. הרמב"ן (יבמות כד ע"ב ד"ה "מה בכור"), רשב"א

51 רשב"א (יבמות כד ע"ב ד"ה "מה בכור") ואור זרוע בהמשך דבריו, ודבריו נדפסו באוצה"ג על יבמות, ומובאים שם כד ע"ב ד"ה "מה בכור". המאירי מביא ראיה זו, ואינה מייחסה לר"ח.

52 כפי שהזכרנו לעיל, תתכן נפק"מ בהפעלת דין מתנה כאן.

53 וכן מפורש בפי"מ בבכורות, שכשם שהבכור נוטל רק מה שבעין בעת מיתת אביו, כך היבם נוטל רק מה שבעין בעת מיתת אחיו.

(כנ"ל) והטור (אבה"ע סי' קסג) פירשו כפשוטו, שאין שבח משעת מיתת האב;⁵⁴ אך רש"י (בכורות נב ע"א ד"ה "יקום") והרמב"ם פירשו שמדובר במיתת אביהם, והגר"א (אבה"ע סי' קסג סק"ה) הסביר שהואיל והיבם זוכה בכל נכסי אחיהם, לא שייכת חלוקה.

ראיה נוספת ניתן להביא מכך שלרובא כאן פשוט שיש לבכור קודם חלוקה, בניגוד למסקנת הסוגיה בב"ב כז ע"ב. אם אנו דנים בשבח, ניחא - כי רבא הוא שפסק (ב"ב כז ע"ב) שאסור לעשות כדברי רבי.

גם אם הבנו מה הניע את הרמב"ם לפסוק כרש"י, עדיין צריך לעמוד על סברתו. שהרי לרש"י ניחא, שלשיטתו השעה הקריטית לירושת היבם היא שעת מיתת האב, בה הוא נוטל שני חלקים, ואין צורך כלל לחלק בין דין ראוי לדין שבח;⁵⁵ אך לרמב"ם, מדוע לפצל בין דין ראוי לדין שבח?

ר"א קוטלר טוען שהפיצול האמיתי אינו בין דין ראוי לדין שבח, אלא בין ירושה מהאב לירושת האח. ופירש שהרמב"ם סבר שבירושת יבם נאמרו שתי הלכות: דין "בכור קרייה רחמנא" על פי סברת רש"י, בכורו של האב;⁵⁶ וגם דין "יקום תחת אחיו", הנותן לו את כל נכסי אחיו המוחזקים.

לחלופין ניתן להציע שהיבם יטול את כל השבח בנכסים שהוחזקו לאחיו, אך השבח ששבחו נכסי האב עד שעת הייבום נחשב ראוי אצל האב המת, וממילא אין היבם יורשם.⁵⁷ פירוש זה יתאים לדברי המהר"י וייל שראינו לעיל - שכן ההשוואה לבכור היא רק בירושת האב, והיבם זוכה בכל נכסי האב המת. והזכרנו כבר שמהר"י אמר את דבריו גם לפוסקים כבה"ג, והוא מנה את הרמב"ם עמם, וברור שכך הבין שיטה זו.

ד. שיטת רש"י

נכסי האב המת

המקורות לשיטת רש"י די ברורים: כפי שהזכרנו בפרק הקודם, הן הסוגיה בב"ב יב ע"ב והן זו שבבכורות נב ע"א⁵⁸ נוחים מאוד לפירוש על פי דרכו. הקושיה המרכזית עליו היא מהסוגיה ביבמות מ ע"א הגמרא דנה שם במחלוקת התנאים: חכמים סוברים שהכונס את

54 וכתב הגר"א שכן יוצא מהירושלמי פ"ד ה"ז, וכן פירש ה'פני משה' שם, ד"ה "עוד אינו נוטל".

55 מהגמרא בבכורות נב ע"א נראה שהדיון בשבח הוא במסגרת הדיון בראוי, ולפיכך שאין פיצול - אך בכל פירוש שנציע לרמב"ם, נשאר עם דוחק זה.

56 זה ישתלב יפה עם קריאתו של הרמב"ם את הפסוקים, כפי שכתב בפירוש המשניות ביבמות כד ע"א

57 ובמחילת כבודו של הגאון ז"ל, לענ"ד פירוש זה נוח יותר, כי הגמרא ביבמות כד ע"ב לומדת את דין אינו נוטל בראוי כבמוחזק דווקא מ"והיה הבכור".

58 בהערה 55.

יבמתו זוכה בנכסי אחיו, ור' יהודה חולק, וסובר שאם האב בחיים - הוא שזוכה בהם.

מ"ט דר' יהודה? - דכתיב: 'והיה הבכור'. מה בכור אין לו בחיי האב, אף האי נמי אין לו בחיי האב. - אי מה בכור נוטל פי שניים לאחר מיתת האב, אף האי נוטל פי שניים לאחר מיתת האב? - מידי 'יקום על שם אביו' כתיב? 'יקום על שם אחיו' כתיב, ולא על שם אביו! - אימא: היכא דליכא אב דלשקול נחלה, תתקיים מצוות יבום; היכא דאיכא אב דשקיל נחלה, לא תתקיים מצוות יבום? - מידי יבום בנחלה תלה רחמנא? יבומי מיבמי, ואי איכא נחלה שקולי, ואי לא - לא שקיל" (יבמות מ ע"א).

כפי שטען הרמב"ן (יבמות כד ע"ב ד"ה "מה בכור"), ורבים בעקבותיו - הגמרא כאן מקשה, שלשיטת ר' יהודה יוצא כביכול שהבכור יטול פי שנים לאחר מיתת האב. ומהצגת הדברים נראה שזו הצעה אבסורדית, שר' יהודה ממנהר לדחותה, ובסוף מעדיף אפילו לשלול את הקשר בין יבום לנחלה!⁵⁹ אך (כפי שמציין הגר"א בהמשך דבריו באבה"ע סי' קסג סק"ה), רש"י נשמר מזה, ולפי פירושו (יבמות מ ע"א ד"ה "אף האי נמי") הייתה הווא אמינא רצינית, שר"י מודה לחכמים שנוטל אחר מיתת האב פי שנים; ולאחר שהמקשן הבין שאינו מודה בזה - חשב שכוונתו לצמצם מאוד את דין יבום.

הגמרא מביאה כמה אמוראים שפסקו כר' יהודה, וכן מסקנת הירושלמי (יבמות פ"ד ה"ז). לפיכך, ראוי להתעכב מעט על הבנת שיטתו.

הנימוק המובא לשיטת ר"י בירושלמי הוא שהיבם כבכור, ואינו נוטל אלא בשעה בה הוא ראוי לירש; כלומר, ירושתו היא מעין מתנה חד פעמית. לפי זה, אין כאן שום שינוי בסדרי ירושה - והבבלי רק מסיק את המסקנה ההגיונית כשהוא מחדש שלשיטה זו אין תלות בין יבום לנחלה. אם כן, מתבקשת השאלה: מדוע יזכה היבם יותר משאר האחים?

בתחילת המשנה בדף מ ע"א נאמר: "החולץ ליבמתו, הרי הוא כאחד מן האחים לנחלה". ונחלקו התלמודים בשאלה, מה היתה ההווא אמינא. לפי הירושלמי, שמא הואיל וביאה פטור וחליצה פטור,⁶⁰ האח החולץ יזכה בנכסים כאילו כנס. ת"ק הבין שהיבם קם תחת אחיו לנחלה, ודחה הווא אמינא שאפילו החולץ (שלכאורה ממשיך את נישואי אחיו, בכך שמביא אותם אל סופם, ומשחרר את האישה) קם תחתיו; על זה חולק ר"י, וסובר שקם תחת אחיו - רק לעניין המשך הנישואין, ולא לנחלה. אך הסבר משכנע מדוע יזכה היבם בנחלה יותר משאר אחים, במקרה שהאב מת - לא מצאנו.

הגמרא דידן מביאה הווא אמינא נוספת - שמאחר וחלץ, יפסיד את זכותו לחלוק בשווה עם האחים, כיוון שפסל עליהם את היבמה ומנע מהם לייבם בעצמם. אם הולכים בכיוון זה, מתבקש להחריף את הניסוח - ולטעון שעצם החליצה, כוללת בתוכה ויתור על שותפות בחלקו של האח המת. טיעון זה מבוסס על ראיית היבום כהמשכיות, ועל כך

59 ראה לעיל, הערות 43, 44.

60 שזה גופא תלוי במחלוקת רב ושמואל בירושלמי ביבמות פ"ג ה"א, אם חליצה פטור או קניין.

שהחולץ מנע את המשכת שם אחיו המת.

לפי הכיוון הזה, המטרה היחידה של הייבום היא הקמת שם לאח המת. נכסי האב אינם קשורים לפרשת ייבום, והאב יורשם. ואם האב אינו בין החיים, כאשר אחד האחים מייבם - יתר האחים מוותרים על זכותם בנכסי האב המת.⁶¹ ההווא אמינא בגמרא היתה שהחליצה מהווה ויתור גדול מהמנעות פסיבית; ולמסקנה - אין זה כך, ואינו גרוע משאר האחים.⁶²

אפשר שגם חכמים אינם חולקים על כל המהלך שהוצג לעיל. בב"ב קח ע"ב ד"ה "יכול" תנינא, כתבו התוספות שירושת האב היא ירושה ישירה, ואינה עוברת דרך האב בקבר (כפי שמשמע ברמב"ם⁶³ וברמ"ה⁶⁴) - ובמקום ייבום, בגלל שבייבום דווקא היבם הוא שקם על שם אחיו, הוא קודם לאב; ור' יהודה חולק רק על הפרט האחרון.

"יקום על שם אחיר"

אם נחזור לשיטת רש"י - לאור דברינו לעיל, מתבקש לבססם על כך שהיבם קם תחת אחיו, ולפיכך עומד תחתיו לרשת את האב. המאירי (כד ע"ב ד"ה "זה שכתבנו") אף כותב שאם המת היה הבכור, יטול היבם ג' חלקים, מהם שנים במיצר אחד; אך מהרש"ל (ב, יד) שולל זאת בתוקף, וכן פירש רבינו שמחה שהובא לעיל, ואנו הסתפקנו אם ר' שמחה אמר את דבריו בשיטת רש"י או בשיטת הבה"ג.

הקושי המרכזי במהלך זה, עולה מסוגיית שבח בבכורות נב ע"א שנדונה לעיל. שם נחלקו אמוראים האם היבם זוכה בפי שנים, גם בשבח ששבחו נכסי האב. טעמו של אביי הוא משום "יקום על שם אחיר", ולכן זוכה; אך אנן קיימא לן כרבא, שלמד שאין ליבם פי שנים בשבח כלל, כדין בכור. לכאורה, רש"י נקט כאביי!

כפי שכבר נזכר לעיל, הר"א קוטלר פירש שגם רש"י מודה שלמסקנה, "בכור קרייה רחמנא" - אלא שהוא הבין שהיבם נקרא בכורו של האב, ונוטל פי שנים מכוחו, ולכן אין הירושה נקראת אצלו ראוי. עוד הוסיף לבאר שלרש"י נאמרו שני דינים בקריאת יבם כבכור: שירש את אביו כבכור; ושנקרא בכור בנכסי אחיו, ואינו יורש בראוי.

כיוון אחר ניתן להעלות על פי פירוש רבינו גרשום מאור הגולה בבכורות (ד"ה "מ"ט יקום"). הוא מפרש את דברי אביי:

61 ראינו לעיל את דברי בעל 'נזר הקדש' בבכורות נב ע"א שיש ליבם חוב על האחים. אנו נוקטים כאן בכיוון הפוך, שהאחים מוחלים על זכות שיש להם, ולא מתחייבים על דבר חדש.

62 אמנם, לייבום וחליצה ישנה מטרה נוספת - הצלת היבמה מעגינותה. משנתמעטו הדורות, נאלצו חכמים לתקן שהיבמה תיתן ליבם החולץ חצי כתובתה, בתמורה לחליצתו. בתרומת הדשן (סי' רכ) אף מובא מקרה שיתר האחים תבעו את חלקם בחצי הכתובה, בטענה שגם הם היו מוכנים לחלוץ תמורת חלק זה!

63 הל' נחלות פ"א ה"ג. אמנם, הב"ח בחר"מ סי' רעז סע' כד טען שדעת הרמב"ם כדעת התוספות.

64 ב"ב ה, יח.

מי שעתיד לקום ליכם ועדיין לא קם, יש לו דין בכור... אבל מאחר שקם דייכם, נסתלק ממנו דין בכור וקאי במקום אחיו שמת, ושקיל פי שנים בשבת.

לפי דבריו, מעמד בכורה הוא רק עד שעת הייבום; ולרבא - עדיין נקרא בכור עד שעת החלוקה. ניתן להציע לפי זה, שלאחר שעה זו, כבר אין טעם לכנותו בכור - שהרי קם תחת אחיו, והוא יורש יחיד. מהר"ם אלשייך (סי' מט) מציין שעיקר הלימוד מהמילה "בכור" הוא לעניין שמצווה בגדול, ודין ראוי הוא בסה"כ דיוק, שניתן לצמצם את היקפו.

ה'אבי עזרי' מתקשה לקבל את כל המהלך, לפיו נקרא היבם בכורו של האח המת. לטענתו, אי אפשר לפרש שהיבם יטול את הראוי לאח, ובראוי לאב לא יטול פי שנים - כי קיימא לן שהאב יורש את הראוי בקבר, ומעבירו לבניו. והאח המת יורש את חלקו בקבר ומעביר ליורשו, וממילא היבם צריך לזכות בשני חלקים!

למעשה, קושיה זו קשה אף על הבה"ג ודעימיה, גם בחלוקת הנכסים הראשונה, שכבר אז האח המת יורש בקבר. את הבה"ג, ה'אבי עזרי' מיישב על ידי הבחנה בין ירושת יבם לשאר ירושות; בניגוד לירושה בכל התורה, ירושת יבם היא ירושה חד פעמית, ולאחר שזכה היבם בנכסים - פקע מעמדו כיוורש, ושוב חזרה הירושה אצל האב. וגם אם אין האב בין החיים, ונפל לאח המת מלווה או ממון אחר - עדיין האב יורש את בנו בקבר, ומעביר את הירושה לבניו החיים בשווה. הגמרא תולה זאת בהשוואה לבכור, אך נראה להציע שאין זו גזירת כתוב סתמית, אלא הבנה עקרונית - שהואיל ודין "יקום על שם אחיר" משרת את מטרת "ולא ימחה שמו מישראל" בלבד, ואחרי שקם - שוב אין צורך בירושה זו.

להבנת רש"י, הוא מציע שדין "יקום על שם אחיר" אינו כלל דין מדיני נחלות.⁶⁵ אין מדובר כאן בזכיה ממונית, אלא בהמשכת שמו של האח, שבא לידי ביטוי דווקא בשעת פטירת האב. התורה גזרה שביום שתחולק ירושת האב, יעמוד היבם במקום האח המת, ויטול את חלקו - ובכך יחשב כאילו האח קיים, ולא ימחה שמו מישראל. לפי הבנה זו, ירושת היבם את נכסי האח המת היא פרט שולי; וה'אבי עזרי' אכן מעיר שלירושה כזו אין כלל מקור בתורה, אך היא נלמדת מירושת אב.

על פי הסבר זה, הפירוש שהצענו לעיל במהלך הסוגיה ביבמות מ ע"א נראה מחודש הרבה פחות - ר' יהודה וחכמים נחלקו מה טיב "יקום על שם אחיר": לר' יהודה מדובר במעשה הייבום בלבד; ולחכמים גם בעמידה במקום האח, לנחול את ירושת אביהם.

65 אמנם בבכורות נב ע"ב מפורש שחלקו של היבם אינו חוזר ביובל בגלל שנקרא בכור, ומסתבר שהשוואה זו, משמעותית; אך ניתן ליישב, כפי שישבנו בסוף חלק ג' את דברי הר"ד מחד והר"י מאידך - שכל ההווא אמינא שחלקו יחזור ביובל הוא כיוון שאינו נוטל בראוי כבמוחזק, בככור. וסוף סוף, הבכור בעצמו אינו מחזיר את חלקו ביובל.

ה. חלקו של יבם

חזרת שושבינות

במקום אחד עולה דיון בראוי ומוחזק ליבם, במנותק מבכור.

תנן בב"ב קמ"ב ע"ב: "האחים שעשו מקצתן שושבינות בחיי האב, חזרה שושבינות - חזרה לאמצע". הגמרא מקשה מברייתא, בה נאמר "שלח לו אביו⁶⁶ שושבינות, כשהיא חוזרת - חוזרת לו", ומביאה שלושה תירוצים: תירוצו של רב אסי בשם ר' יוחנן, שמדובר בשושבינות שמראש נשלחה חזרה לאב; תירוצו של רב אסי עצמו, המחלק בין שושבינות המפורשת לבן, לשושבינות סתם בה הבן הנשלח מייצג את המשפחה; ותירוצו של שמואל, שאנו עוסקים ביבם שאינו נוטל בראוי כבמוחזק - כלומר שאם השושבין מת ויבם אחיו את אשתו, השושבינות חוזרת לאמצע ולא לו.

הגמרא מקשה על דברי שמואל שיכול הלה לומר: 'תנו לי שושביני ואשמח עמו', ובכך לחמוק מכל החזרת השושבינות; ורב יוסף מעמיד את דבריו במקרה שאחרי שכבר שמח עמו ז' ימים ולא הספיק לפרעו, ופירש הרשב"ם (ד"ה "ומקשה גמרא") שבשושבינות יש ב' חלקים: לשמוח עם החתן בחופתו, ולשלוח לו דורון - ואחרי שהחלק הראשון מולא, החלק השני מקבל מעמד של חוב לשושבין.

הרשב"ם (ד"ה "ושמואל אמר") מפרש ששמואל חולק על רב אסי, ודעתו שהשושבינות חוזרת לבן בכל מקרה, אך לא ליבם, כי היא בגדר ראוי; אך הריטב"א (ד"ה "ושמואל אמר") מפרש ששמואל בא להוסיף, ולומר שאפילו במפרש יש היכי תימצי שתחזור לאמצע. מדברי הרשב"ם (וכן משמע ברמב"ם בהל' זכיה ומתנה פ"ז ה"ב) נראה שמדובר בחוב לבן; אך רבינו גרשום מאור הגולה (ד"ה "ורב אשי") מפרש שמדובר על חוב לאב, ויחוד בן בין הבנים הוא מתנה שהאב נתן לו - ואפשר כך להבין את דברי הריטב"א.⁶⁷ האור זרוע (ד, קסט) פירש, שבזה גופא נחלקו רב אסי ושמואל.

לדברי הרשב"ם והאור זרוע, חוב לאח המת נקרא ראוי אצל היבם - ואפילו אם החוב כבר פרוע בחלקו; רבינו גרשום מחזיר זאת לסוגיית מלווה של האב - שבה אפילו בכור לא יכול פי שנים. אך לשיטה זו, עלינו לדחות את טענת "תנו לי שושביני ואשמח עמו", וכן מפורש בדברי הרמב"ן (ד"ה "תני שעשו"); הרמב"ם (שם פ"ז ה"ט) פסק שטענת "תנו לי שושביני" תופסת, אך לא התייחס לדין יבם, ואפשר שפסק נגד שמואל.

הר"א קוטלר קישר את סוגיית שושבינות לנידון דידן. אם נבין כרבינו גרשום, שהשושבינות היא חוב לאב - ברור מדוע השושבינות חזרה לאמצע, כי גם האח המת לא זכה בה מעולם, ומדוע יפה כוח היבם מכוחו? אך לרשב"ם, קשה מסוגיין - שהרי אם

66 כלומר, שלח את השושבינות ע"י אחד הבנים - רשב"ם ד"ה "ורמינה".

67 אמנם, הריטב"א פסק כרמב"ם במחלוקתו עם הרא"ש שתובא להלן, ועל פי הדרך בה הצגנו את שיטתו - יש בה לכאורה סתירה פנימית.

מדובר בחוב לאח המת, צריך היבם לזכות בו מאחר וקם תחתיו.

אמנם, זה תלוי במחלוקת הריב"ש ומהר"ו שהובאה לעיל; אך לכאורה הריב"ש, הפוסק שאין יבם נוטל בראוי כלל, אינו יכול להתיישב עם שיטת רש"י, שהבכור שומר על מעמדו עד שעת מיתת האב.

ואם כך, במחלוקת בהבנת "בכור קריה רחמנא" - אם נפרש כבה"ג, שהכוונה שהוא כבכורו של האח המת (במובן של מגבלה על זכייתו בראוי) ניחא; אך כיצד ניישב את שיטת רש"י? מאחר והיבם נקרא בכורו של האב, מדוע לא יטול פי שנים (אם נבין כרבינו גרשום) או אף הכל (אם נבין כרשב"ם)? ומכוח קושיה זו הוכיח הר"א קוטלר את שיטתו לעיל, שלדעת רש"י היבם נקרא בכור לשני עניינים: לעניין ירושה פי שנים בנכסי האב, ולעניין שאינו נוטל בראוי של היבם. לפי זה, גם הריב"ש יתיישב עם שיטת רש"י, כי אין כאן רצף של זמן בו היבם קם תחת אחיו: למעשה הוא קם רק בשעת הייבום, לזכות בנכסי אחיו המת (פרט לראוי, שמזה הוא ממועט בתור בכור); ופרט לזה, שוב הוא נקרא בכור בעת חלוקת נכסי האב.

על פי שיטת ה'אבי עזרי', מודל דומה מתקבל בפחות סירבול: היבם קם תחת אחיו ונקרא בכור,⁶⁸ במועד אחד בלבד - בשעת חלוקת נכסי האב. הזכיה המיידית בנכסי האח המת (השנויה במחלוקת תנאים) היא דין צדדי, וממילא אין סיבה שהשושבינות תיפול לידי היבם. כמובן, אם נבין שהרמב"ם פסק כרב אסי - אפשר שגם רש"י⁶⁹ ידחה את דברי שמואל מההלכה, והקושיה מדבריו אינה חזקה במיוחד.

ירושה במיצר אחד

המקרה ההפוך - השוואת יבם לבכור, ללא קשר לדין ראוי ומוחזק - עולה בבכורות נב ע"ב בעניין חזרה ביובל, וביתר הרחבה בסוגיית חלוקת הקרקעות בין היורשים:

אמר רב הונא בריה דרב יהושע: פשיטא, חלק בכור וחלק פשוט - יהבינן ליה אחד מצרא. יבם מאי? אמר אביי: היא היא. מאי טעמא? בכור קרייה רחמנא; רבא אמר: אמר קרא 'והיה הבכור' - הוייתו כבכור, ואין חלוקתו כבכור (ב"ב יב ע"א).

רש"י (ד"ה "פשיטא")⁷⁰ מפרש שהואיל ושניהם חלקיו של הבכור - ברור שהוא נוטל אותם יחד; אך בב"ב קכד ע"א נדרש לכך לימוד מיוחד, מ"לתת לו פי שנים", ולשם מפנים התוספות (ד"ה "חלק") והר"י מיגש (ד"ה "פשיטא"). לדעת רש"י צריך לומר ש"פי שנים"

68 רק בתור תיאור טכני של המצב - שנוטל פי שנים בעת החלוקה, ואינו נוטל בראוי כבמוחזק. אם היבם עומד תחת אחיו רק בשעת חלוקת הנכסים - אחר כך, כאשר הראוי יפול לרשות האחים, לא תהיה לו שום זכות לתבוע חלק נוסף.

69 שלא גילה דעתו בעניין סוגיה זו.

70 ניסוח חריף יותר לסברה זו מופיע בפירוש רבינו גרשום ד"ה "אם בכור": "דדינו לקבל ירושתו במקום אחד".

הוא גזירת הכתוב, הבאה להוציא מיד הווא אמינא שיתנו לו את שני חלקיו בנפרד וקמ"ל שכאן מדובר על חלק אחד שגדלו כפול; ולתוספות - גם לאחר ששני החלקים ניתנו לבכור, עדיין מדובר בב' חלקים שונים.

ר' חיים⁷¹ מקשר מחלוקת זאת למחלוקתם בגיטין מז ע"ב בעניין ברירה. הגמרא שם אומרת שהאחים שחלקו לקוחות הם, הואיל ואין ברירה. רש"י פירש, שמאחר ואין ברירה יש להם בעלות משותפת בכל רגב ורגב - ולכן, בירושה לא שייך כלל דין מיצר אחד; והתוספות פירשו שהנכסים כבר מחולקים בכוח, אך מכיוון שאין ברירה, חיישינן שמא החליפו חלקיהם - ומשמעות הפסוק היא נתינת שני חלקים לבכור.

התוספות (ד"ה "כגון") הקשו, מדוע צריך מקור מפסוק לדין זה? הרי קיימא לן שכופין על מידת סדום⁷² והביאו שלושה תירוצים: שהבכור קיבל מעמד של שני שותפים, שאינם רשאים לכפות את האחרים (ר"י); שחלקו של הבכור הוא מתנה, ואי אפשר לכופ את הנותן;⁷³ ושכל דין כפיה על מידת סדום הוא מדרבנן (ריצב"א). לפי הסברנו בשיטת רש"י, השאלה כלל לא מתעוררת.

אם אנו בוחנים את יישום דין ברירה ביחס ליבם, לרש"י - צריך לומר שאין ליבם זכות כפולה בכל פיסת קרקע, אלא שתי זכויות נפרדות בכל רגב - זכות אחת מכוח עצמו, ושניה מכוח אחיו; לתוספות, זה פשוט יותר: אם נניח שמדובר בשני חלקים נפרדים שנפרדו למעשה בעת מיתת האב, והייבום היה בין מיתה לחלוקה - ברור שהיבם אינו יכול לדרוש ליטול את שני חלקיו במיצר אחד.

הר"י מיגש (ב"ב יב ע"ב ד"ה "נקטינן") כתב שכל הדיון לעיל רלוונטי רק כאשר מדובר בחלקים שאינם שווים, אך אם הם שווים - גם היבם זכאי לדרוש ליטול את שני חלקיו כאחד, וכן דייק המגיד משנה' בדברי הרמב"ם (הל' שכנים פ"ב ה"ב). לפי זה, אפשר שיש כאן דין מיוחד בחלק בכורה - שנקרא מתנה, ונותן בעין יפה הוא נותן.⁷⁴ אך הר"י מיגש עצמו נתן לזה נימוק טכני - שהואיל ושני חלקיו של הבכור נפלו לו כאחד, הוא זכאי ליטולם יחד; בניגוד לזה, שני חלקיו של היבם נפלו לו בנפרד. צריך לומר שלדעתו נאמרו כאן שתי הלכות שונות: זכותו של המצרן ליטול חלק צמוד למיצרו, זכות שהוא יכול אף לכפותה בבית דין; ודין נוסף, הקובע שאם לא נגרם הפסד לאחד היורשים האחרים - כל יורש נוטל את חלקו במיצר אחד, מדין "ועשית הישר והטוב". הר"י מיגש לא צמצם דין זה ליורשים בלבד - והוא כתב שגם דין שלקוח כדין יבם.

הרמב"ן (ד"ה "חלק בכור", בשם הראב"ד) והרא"ש (א, מו) חלקו על אוקימתא זו. הם

71 בספר 'שיעורי רבנו חיים הלוי', הנדפס בירושלים תשנ"ח.

72 ה'ערוך' חולק על פסק זה (ערך סדום), כי הוא גורס בב"ב קיד ע"ב וקמג ע"ב שהלכה כרב יוסף בסדום (ולא שדה, כגרסתנו) עניין ומחצה, וכן פסק הרשב"א (ק"ג ע"ב ד"ה "וקימא לך").

73 זהו מקור דברי ה'נתיבות' שהובאו בעמ' 70.

74 אז צריך לומר שהיבם ממועט ממתנה זו, וראה בעמ' 69.

העמידו את סוגיית הגמרא רק בחלקים שווים, ובאינם שווים - פסקו שיש לכל האחים זכות לדרוש חלוקה ע"י גורל. לפי הבנה זו, שאלת התוספות עולה ביתר חריפות. ועוד יש לשאול, בשווים - מדוע יגרע כחו של היבם מכל בר מיצרא?

אם נבין כרש"י, שהיבם נוטל בנכסי אביו את חלקו וגם את חלק אחיו המת, ניתן לומר ש"יקום תחת אחיו" גורם לכך שרואים את האח המת כאילו הוא חי, ועומד בעצמו לחלוקה.⁷⁵ אך לסוברים כבה"ג, כיצד נסביר את החילוק?⁷⁶ הרא"ש הביא את הסברו של ר' יונה,⁷⁷ שהיבם נקרא בכור רק על החלק שהתחדש לו, ואינו מקבל שום זכויות בחלקו המקורי. הסבר זה נשען על ההנחה שדינא דבר מיצרא הוא זכות למי שיש לו קרקע כבר קודם החלוקה (או המכר), ואינו שייך כלל בחלוקת שותפים (והוא אף מוסיף, שאם יש ג' שדות - עידית, בינונית וזיבורית - מעיקר הדין, האחים חולקים בכל אחת ואחת מהן). אפשר שהבין שותפות כרש"י בעניין האחים שחלקו.⁷⁸ הסבר אחר ניתן להציע על פי הכיוון המובא ברי"ד,⁷⁹ המסביר שהשוואת יבם לבכור היא רק לגריעותא, למעטו מגטילת ראוי - ואינה מקנה לו שום זכות. לפי שני הסברים אלה, אין ליבם כל קשר לדינים הנלמדים מ"לתת לו פי שנים", ואינו בדין מתנה.

* * *

בהערת אגב, ניתן להבין את מחלוקת הרמב"ם והרא"ש בכיוון אחר. בקידושין נט ע"א בדין עני המהפך בחררה, פירש רש"י (ד"ה "עני המהפך") שמדובר בחררה של הפקר, ואפילו בזה - אם אחר לוקחה ממנו, נקרא רשע; ר"ת (הובאו דבריו בתוספות שם ד"ה "עני") פסק שזה שייך רק כאשר הלוקח יכול לזכות בחררה שווה באותה מידה של קלות, וכן פסק הרא"ש (שם ג, ב) ומביא ראיה מדינא דבר מיצרא, אותו תיקנו חכמים רק במכר ולא במתנה (ב"מ קח ע"ב). הרא"ש הבין שמקור שני הדינים אחד הוא, והשאלה היא עד כמה נדרש אדם לוותר על זכויותיו כדי להיטיב עם אחרים. הואיל וכך, אין הבכור יכול לנצל את דינא דבר מיצרא כדי לזכות בכל העידית לעצמו.

אם נפרש כרש"י - אין כל הצדקה לא לתת ליבם את שני חלקיו יחד כאשר החלקים שווים,⁸⁰ ואז צריך להסביר שלבכור ולבר מיצרא, יש מעליותא מיוחדת.⁸¹ הרמב"ם לא

75 זו ראיה נוספת לשיטתו של ה'אבי עזרי'.

76 הר"י מיגש מביא את הסברו של רש"י, ומכאן ראיה לשיטת המאירי שפירש שהוא והרמב"ם פסקו כרש"י. אך אפשר שאצל הר"י מיגש זו התבטאות צדדית, ועיקר סברתו היא החילוק שהובא לעיל.

77 ד"ה "יבם מא"י."

78 כן פירש הדרושה בח"מ ס' קעד, והסביר שלדעת הרא"ש יש לאחים שותפות בכל הנכסים; ולרמב"ם - זכות ממונית בנכסי האב.

79 כן כתב המ"י נפתוח' מדעתו ביבמות כד ע"א כתירוץ לקושיית הר"י מדוע לא השוו יבם לבכור לעניין חזרה ביובל.

80 רש"י (ב"ב יב ע"ב ד"ה "אמרו אחי") מעמיד את מחלוקת אביי ורבא בשדה הבעל, בה אפשר

גילה את דעתו בדין עני המהפך בחררה, והאחרונים ניסו לדייקה מניסוחו בהל' אישות פ"ט הי"ז. ה'חמדת שלמה⁸² פירש שדעתו כר"ת; אך החת"ם סופר⁸³ כתב שדעתו כרש"י, ולפי זה עלו דברינו יפה.

סיכום

הסוגיה בה עסקנו, מחד מצומצמת ושולית מאוד; ומאידך, חשובה ועקרונית. היא מצומצמת מבחינת היקפה בגמרא ובמפרשים, ושולית מבחינת נגיעתה לדיני זיקה, המהווים את ליבת המסכת; אך יש לה חשיבות רבה בהבנת תהליך הייבום.

כפי שמבואר בתורה, היבם ממשיך את אחיו בשני דרכים: הוא נושא את אשתו, ומקים לו שם. חז"ל פירשו שהקמת השם באה לידי ביטוי בירושת אחיו - ואנו הסברנו שזו בעצם מחלוקת ר' יהודה וחכמים במשנה ביבמות מ ע"א ובאותה משנה, אף נשללת הווא אמינא שהירושה יכולה לעמוד גם בפני עצמה, במקרה של חליצה.

המוקד המרכזי בסוגיה הוא מחלוקת רש"י והבה"ג אם היבם הופך לירש במקום האח המת, או שרק זוכה בנכסיו. הגמרא מפרשת את הפסוק "והיה הבכור" על היבם. אם אנו מבינים שהיבם יורש את אחיו, או הופך יורש במקומו (ומעמידים בכך את מחלוקת הראשונים) - נגזרת המחלוקת עד כמה השוואה זו משמעותית. לבה"ג - כל דיני ירושת יבם כפופים לירושת בכור (עם חריגה בדין שבח לשיטת הרמב"ם, והעלינו מספר הצעות ליישוב שיטתו בזה); לרש"י - כאשר היבם יורש את אביו בשם האח המת השוואה זו מקבלת תוקף, אך אינה קשורה לירושת האח (פרט לדעת הר"א קוטלר, המחדש שיש כאן ב' דינים נפרדים). כיוון אחר, רדיקלי יותר, עולה ב'אבי עזרי' - לפיו, רש"י מבין את כל ירושת יבם במנותק מהלכות נחלות, אלא כדין חריג של מילוי מקום. זה מצמצם את היקף ההשוואה בינו לבין בכור עד למינימום.⁸⁴

הואיל ולפי שיטות רבות, ירושת יבם קשורה בטבורה לירושת בכור, התעכבנו בקצרה על דיני ירושת בכור, ובעיקר על דין ראוי ומוחזק. היבם אינו נוטל בראוי כבמוחזק, והגמרא מוכיחה מכאן שגם אינו נוטל בשבח. אך כאן יש לבחון, באיזו ירושה מדובר?

שבגלל הפרש בגשמים יגרם הפסד למי שנוטל חלק זה ולא אחר. בשדה שלחין, נראה ברור שלדעתו היבם יטול מיצר אחד; הראב"ד והרמב"ן (ד"ה "חלק בכור") חולקים.

81 כך (מבלי להכנס לדין עני המהפך בחררה) הסביר 'אבן האזל' את מחלוקת הרמב"ם והרא"ש.

82 חר"מ סי' ה סע' ז.

83 בשו"ת, חלק חר"מ סי' קיח.

84 הרב יפהן בהגהותיו לריטב"א, יבמות כד ע"ב ס"ק 634 מביא בשם חכם אחד שבשאלה זו נחלקו הרמב"ם והטור - שכן הרמב"ם הביא דין זה בהלכות נחלות, כי ראה את ירושת היבם כחלק מפרשת ירושה; והטור בהלכות ייבום, כי לדעתו זה דין "יקום על שם אחיו". אך הטור (באבה"ע סי' קסג) פסק כבה"ג (בניגוד למהלך שאנו הצגנו כאן), והרב יפהן שם טרח להעמיד דווקא את רש"י כבונה על דין נחלה. לענ"ד, הסברו של הרא"מ שך נכון יותר.

בנכסי האב, ברור שלא יטול - אך בנכסי האח המת, לכאורה הוא יורש יחיד. אם נבין ככה"ג שכל דיני ירושת יבם נלמדים מירושת בכור, צריך להבין שכאן יש דין מיוחד של ירושה חד פעמית, כפי שחלקו של בכור הוא מתנה חד פעמית; לפי רש"י - אפשר שיטול, ועל כך מתבססות מחלוקת הראשונים לגבי מעמדו של היבם במלווה, ולפי אחד הפירושים - גם הדיון בירושת שושבינות.

בשתי סוגיות, הגמרא דנה בזכויות הנובעות ממעמדו של בכור. חלקו של יבם אינו חוזר ביובל, כחלקו של בכור; אך אין היבם נוטל את שני חלקיו במיצר אחד. הרי"ד הבין שעקרונית, אין שם בכור מעניק ליבם שום זכויות - הוא הבין שירושת יבם הוקשה לירושת בכור רק לגריעותא, וטרחנו ליישב את דין חזרה ביובל לשיטתו. לתוספות - ברור שניתן להשוות. אפשר שהם הבינו את ירושת בכור כמודל; אך על פי ההבנה שהגענו בשיטת רש"י (בה גם הר"י אוהז) - זו רק השוואה נקודתית, בין דינים דומים. התורה קראה ליבם בכור, בגלל שמצווה בגדול האחים; וזה רק סימן ולא הסיבה, לכך שאינו נוטל בראוי כבמוחזק.